

IN HET KABINET WEMELT HET VAN (EX)GEREFORMEERDEN, OF ZELFS DOOYEWEERDIANEN. HET *NEDERLANDS DAGBLAD* KOPTE AL IN DEZE GEEST (IN NAVOLGING VAN *WIKIPEDIA*) EN OOK VOLGENS SYTZE FABER HEEFT DIT KABINET DANKZIJ DE CHRISTENUNIE EEN DOOYEWEERDIAANSE STAATSOPVATTING¹. HIERONDER EVALUEERT HANS MARTIEN TEN NAPEL DE HERLEVING VAN KERK, STAAT EN MAATSCHAPPIJ.

HET DOOYEWEERD-KABINET

DE OVERHEIDSVISIE VAN HET KABINET-BALKENENDE IV

SINDS DE FORMATIE VAN HET VIERDE KABINET BALKENENDE lijkt er een nieuwe wind door Nederland te waaien. Het coalitieakkoord en het daarop gebaseerde beleidsprogramma ademen de geest van gemeenschapszin en sociale cohesie. Het gaat steeds om geborgenheid en sociale waarden, met als dragende instituties het gezin, de school, de kerk en vele andere instellingen die te zamen het maatschappelijk middenveld vormen. Waarin verschilt het huidige kabinet van de eerste drie kabinetten Balkenende?

Algemeen heerst de indruk die senator Schuurman (cu) tijdens het debat over de regeringsverklaring in de Eerste Kamer begin april van dit jaar verwoordde, dat „de richting waarin dit kabinet koerst – met behoud van eerdere hervormingen – toch een andere is. Het kabinet staat voor een uitdagend, ambitieus en zeer positief getoonzet programma. Daarmee verlaat dit kabinet het doorgeschoten individualiseringsproces en kiest het voor gemeenschap, voor het gemeenschappelijke, voor het samen doen.”

Het beeld van een koersverlegging wordt bevestigd door de oppositie, die er begrijpelijkerwijze soms ongelukkig soms juist tevreden over is, maar in alle gevallen verandering signaleert. Ongelukkig is Rosenthal (vvd), die het kabinet tijdens hetzelfde debat typeerde als ‘paternalistisch en bevoogdend’. Tevreden is Kox (sp): „Als de regeringsverklaring zegt dat Nederland actiever in de wereld moet zijn en meer zal moeten investeren in een gezonde economie, meer verantwoordelijkheid zal moeten nemen voor mens, dier en natuur, zal moeten werken aan meer sociale samenhang en veiligheid en zal moeten zorgen voor een slagvaardiger en niet bureaucratische overheid, dan is het net alsof wij onszelf terughoren en alsof onze kritiek op de eerdere kabinetten-Balkenende nu wordt herhaald door het laatste kabinet-Balkenende.”

door Hans-Martien
ten Napel

NUCHTERHEID

Het gegeven dat een nieuw kabinet kennelijk in staat is een dergelijke koersverlegging te realiseren, voorlopig overigens nog hoofdzakelijk qua intenties, valt positief te waarderen, althans voor wie hecht aan het primaat van de politiek in ons vertegenwoordigende stelsel.

Dit laat echter onverlet, dat vroeger of later ook het kabinet-Balkenende iv zal ondervinden hoe smal de marges voor democratische besluitvorming in de praktijk zijn. Zoals de politicoloog Koole in zijn recente oratie nog eens heeft beklemtoond, is politiek „van nature een ingewikkeld proces. (...) Er zijn geen eenvoudige oplossingen voor complexe vraagstukken in een verdeelde samenleving. Bovendien: zelfs als er wel een eenduidige meerderheidsopvatting onder de bevolking zou bestaan, dan nog dient die opvatting in een parlementaire democratie als de onze te worden afgewogen tegen aangegeven internationale verplichtingen, rechtstatelijke overwegingen en economische mogelijkheden.”

Koole richtte zich in het bijzonder tegen het fenomeen van het populisme, maar zijn karakterisering van politieke besluitvorming kan tevens nuttig zijn om in het achterhoofd te houden voor de aanhang van een partij als de cu die voor het eerst aan de landelijke regering deelneemt. Terecht bepleitte Schuurman bij de regering in april „ook een bepaalde nuchterheid (...) Houd er rekening mee dat wij in een zeer weerbarstige werkelijkheid leven en dat het inderdaad gaat om het bevorderen van recht en gerechtigheid.”

POLITIEK MESSIANISME

Een tweede kanttekening die bij de gepercipieerde koersverlegging van het kabinet-Balkenende iv kan

worden geplaatst, is dat in elk geval het relatief hoge ideologische gehalte van coalitieakkoord en beleidsprogramma als zodanig niet onderscheidend zijn. Ook het beleid van de eerdere kabinetten-Balkenende kenmerkte zich door een poging tot een algehele herbezinning op de rol van de overheid in de rechtsorde. Dit beleid beoogde een heuse cultuuromslag, als gevolg waarvan de geslaagde emancipatie van de burger uit de voorbije decennia zich tevens uit moest gaan strekken tot het domein van de staat. Of, zoals het in de kabinetsvisie 'Andere Overheid' (2003) heette: „De paternalistische verzorgingsstaat dient te worden hervormd tot een participatiestaat die zich vooral kenmerkt door meer gelijkwaardige verhoudingen tussen burger en overheid.”

In het licht hiervan lijkt het niet te vergezocht om te stellen, dat de eerste drie kabinetten-Balkenende een poging hebben ondernomen de aloude traditie van de staatsleer nieuw leven in te blazen. In de periode direct voorafgaand aan de Tweede Wereldoorlog zijn er in Nederland weliswaar enkele werken op dit gebied verschenen, waarvan die van Krabbe², Kranenburg³ en Dooyeweerd⁴ de belangrijkste vormen. Sindsdien is de staatsleer echter op de achtergrond geraakt binnen de staatsrechtswetenschap. Naast de wetenschap, wordt ook door politieke stromingen traditioneel aan staatsleer gedaan. Als gevolg van het veronderstelde einde van de ideologieën, houdt ook in politieke kring de belangstelling ervoor echter niet over.

Naar valt te vrezen komt de kwaliteit van de staatskundige praktijk in het geding, wanneer door gebrek aan kennis niet langer de lessen geleerd worden die een indrukwekkende rij bekende en minder bekende staatstheoretici door de geschiedenis heen heeft willen doorgeven. Vanuit deze optiek kan de herbezinning op de rol van de overheid in de rechtsorde door de eerdere kabinetten-Balkenende positief worden gewaardeerd.

Een eerste mogelijke verklaring voor deze terugkeer van de staatsleer schuilt ongetwijfeld in de budgettaire beperkingen waarmee de betreffende kabinetten te kampen hadden. Hiernaast speelde een – aanzienlijk minder vaak gesignaleerde – ideologische factor een rol, met name de programmatische convergentie tussen de toenmalige coalitiepartners. Deze vond voor een deel zijn oorsprong in de heroriëntatie van het CDA tijdens de oppositieperiode tussen 1994 en 2002, waarbij binnen het concept van *civil society* de aandacht verschoof van de instituties naar de burger. Als gevolg hiervan zaten CDA en VVD – die de harde kern van de eerste drie kabinetten-Balkenende uitmaakten – op dat moment ideologisch meer met elkaar op een

lijn dan bijvoorbeeld CDA en PVDA. Het optreden van Pim Fortuyn en de LPF heeft dit toenaderingsproces ongetwijfeld versneld. *Last but not least* kan gewezen worden op de persoon van de minister-president, die zich bijna zijn hele leven lang in theoretische zin heeft beziggehouden met de problematiek van de herijking van de verzorgingsstaat en mede daardoor een zekere gedrevenheid zal hebben gekend om, nu zich bovendien een politiek momentum daarvoor leek voor te doen, een aantal van zijn ideeën in de praktijk te brengen.

De these dat reeds de eerste kabinetten-Balkenende zich kenmerkten door een relatief hoog ideologisch karakter wordt inmiddels breder onderschreven. Typerend is hetgeen Leijnse (PVDA), die samen met Donner in januari 2003 een vergeefse poging ondernam een coalitie van CDA en PVDA te smeden – en dus niet noodzakelijkerwijze de beste herinneringen bewaart aan het CDA – opmerkt in de bundel *Vier jaar Balkenende* van de Wiardi Beckman Stichting. Hij stelt daarin dat

de komst van Balkenende als partijleider ‘het begin van de realisatie van een groot ideologisch project’ markeerde, dat zelfs dreigde te onttaarden in een vorm van ‘politiek messianisme’.

STEM VAN JAKOB, HANDEN VAN ESAU?

Dat de eerste drie kabinetten-Balkenende zich kenmerkten door een relatief hoog ideologisch gehalte, betekent vanzelfsprekend niet dat er inhoudelijk geen kritiek mogelijk was en is op het gevoerde beleid. Integendeel, het is waarschijnlijk juist vanwege dit ideologische gehalte, dat de kabinetten zo veel tegenspraak hebben opgeroepen. In hetgeen volgt concentreer ik mij op de door de CV geleverde kritiek, aangezien het aannemelijk is dat deze voor een deel zijn vertaling heeft gekregen in coalitieakkoord en beleidsprogramma van het kabinet-Balkenende IV.

Tijdens het debat over de regeringsverklaring van het kabinet-Balkenende I, zomer 2002, herinnerde Veling (CV) de premier aan „een illustere voorganger, Abraham Kuyper, die ruim honderd jaar geleden als regeringsleider aantrad. Net als de huidige minister-president wilde Kuyper de samenleving als een organisch geheel ruimte geven. Ingrijpen vanuit de overheid kon de volkskracht ondermijnen, zoals hij zei. Kuyper benadrukte niettemin dat de sociale kwestie van zijn tijd een architectonische aanpak vroeg, waarbij de overheid een zware verantwoordelijkheid toekwam. Hoe ziet de huidige minister-president zijn opdracht? Herkent hij die spanning tussen de waarde

HET KABINET ZAL VROEG OF LAAT ONTDEKKEN HOE SMAL DE MARGES VAN POLITIEKE BESLUITVORMING ZIJN

van een vrije, in de oude termen van Kuypers organische samenleving en de noodzaak om in te grijpen in de architectuur van de samenleving?" En: „kan hij mij uitleggen wat het verschil is tussen conservatief-liberaal loslaten en christen-democratisch loslaten, appellerend loslaten? Ik vind dat de ambitie van de overheid op sociaal en milieu-terrein te kort schiet en daarover ben ik teleurgesteld.”

Het antwoord kwam opvallend genoeg van Zalm (VVD) tijdens de algemene politieke beschouwingen van 2002, bij welke gelegenheid hij allereerst aangaf dat de liberalen hun terughoudendheid ten opzichte van een dominante overheid „delen met het christen-democratische gedachtegoed, in het bijzonder de gedachtegang van de soevereiniteit in eigen kring. De ARP hanteerde dat beginsel, waarbij de diverse sociale verbanden in de levenskringen de overheid buiten de deur houden. Zij zijn zelf bepalend in hun eigen sfeer. Het beginsel van soevereiniteit in eigen kring stelt dat samenlevingsverbanden een typisch eigen structuur hebben met een eigen funderend aspect en een eigen bestemmingsfunctie. Abraham Kuypers zag die soevereiniteitskringen al in de schepping vastgelegd. De huidige CDA-ideologie is weliswaar minder orthodox dan de ideologie van de gereformeerde voorvaders, maar staat wel kritisch tegenover overheidsdominantie, heeft een voorkeur voor zelfregulering en sympathie voor het maatschappelijk middenveld. Ook hier is er een verwantschap met het liberale gedachtegoed, want klassieke liberale denkers zoals Montesquieu en Tocqueville hebben erop gewezen dat het belangrijk is dat er een buffer is tussen de overheid en de individuele mens.” Daarentegen bestond er volgens Zalm verschil van opvatting tussen VVD en CDA „over de samenwerking tussen overheid en maatschappelijke organisaties. Liberalen zijn in de praktijk veel kritischer ten aanzien van het verlenen van privileges aan maatschappelijke organisaties door de overheid, het zonder toetsing doorsluizen van overheidsgeld en het opleggen aan derden van gemaakte afspraken.” Bij deze principiële beschouwingen van liberale zijde stak de – bovendien nogal vertraagde – reactie van de CDA-Tweede-Kamerfractie wat mager af. Tijdens het debat over de regeringsverklaring van het tweede kabinet-Balkenende, op 11 juni 2003, stelde Verhagen slechts: „Van antithese naar synthese. Van soevereiniteit in eigen kring naar het primaat van de eigen verantwoordelijkheid, verantwoordelijke burger en slagvaardige overheid. Zie hier het kabinet-Balkenende II van confessionelen en liberalen.”

Rouvoet had kort daarvoor, te weten tijdens het debat over het eindrapport inzake de informatie op 20

mei 2003, reeds aangegeven dat Nederland het tot zijn teleurstelling de komende periode zou moeten stellen met ‘een kabinet zonder eigen inspirerende, richtinggevende visie op de samenleving’. Tijdens het debat over de regeringsverklaring, een kleine maand later, hield hij – onder verwijzing naar Psalm 72 – regering en parlement voor dat zij de opdracht hadden ‘een dienstbare overheid’ te zijn. Na gewezen te hebben op „de wat onnatuurlijke samenstelling van deze coalitie, met twee van de drie partijen die verantwoordelijk zijn voor het ook door het CDA zo verfoeide paarse beleid”, constateerde hij dat op grond van het debat en de weergave daarvan in de media de indruk zou

kunnen postvatten “dat wij twee partijen in deze Kamer hebben, namelijk de coalitie, die de verzorgingsstaat sloopt, en de oppositie, die iedere vorm van terugtrekken van de overheid asociaal en onverantwoord vindt en duidt in termen van ‘de bijl aan de wortel van de verzorgingsstaat’. In die zwart-wit tegenstelling kan mijn fractie

zich niet vinden. Ik voel mij daar niet bij thuis. De ChristenUnie onderkent de noodzaak van ingrijpende maatregelen en zal er ook niet voor terugschrikken om medeverantwoordelijkheid te dragen voor die maatregelen, voor zover ze verantwoord zijn. Maar er is wel een grens. (...) [D]ie grens wordt bereikt als wij raken aan de kerntaken van de overheid, de dienstbare overheid. Ik heb op psalm 72 gewezen.” Tijdens de algemene politieke beschouwingen van 17 september 2003 verwees Rouvoet opnieuw naar Psalm 72, “waar in koningen en regeringen worden gewezen op hun verantwoordelijkheid om juist voor de kwetsbaren sociale rechtvaardigheid te betrachten. De Troonrede sprak over het beter uitvoeren van de kerntaken van de overheid. Welnu, als er iets een kerntaak is, dan wel dit. Ik wil de minister-president en het hele kabinet voorhouden dat het, juist als het economisch tegenzit, zaak is om zich niet alleen aan de Zalmsnorm, maar eerst en vooral aan deze ‘Psalmnorm’ te houden.”

Aan de andere zijde van het Binnenhof leek senator Schuurman tijdens de algemene politieke beschouwingen op 21 oktober 2003 een iets positievere toon te kiezen ten opzichte van het kabinet: „Meer en meer groeit het inzicht dat wij de tijd van ‘Vadertje Staat’ achter ons moeten laten. Wij verheugen ons daarover. Die vreugde was er ook al bij mij toen ik over die materie een aantal jaren geleden de proefschriften van Balkenende en Klink las. Ik ben er blij om dat die uitgewerkte visie van toen nu ook politiek vertaald gaat worden.” Dit belette hem niet om vervolgens de vraag naar het verschil tussen de christen-democratische en de liberale visie aan de orde te stellen, die zijn collega Veling uit de Tweede Kamer zoals gezien reeds

DE DOOYEWEERDIAANSE STROMING HEEFT BINNEN DE ARP NOOIT VEEL VOET AAN DE GROND GEKREGEN

ruim een jaar eerder had opgeworpen: „Het lijkt erop dat herstructurering alleen maar te maken heeft met bezuinigingen. Maar ook zonder de hoognodige bezuinigingen is een herstructurering vereist. Dat komt nog veel te weinig uit de verf. Daardoor wordt de politiek van dit kabinet ook door velen als alleen maar liberaal gezien. Na de algemene beschouwingen in de Tweede Kamer kopte een liberale avondkrant: ‘Balkenende overtuigt als liberaal de Tweede Kamer’. Alhoewel ik natuurlijk best begrijp dat een coalitie-kabinet niet alleen maar de geactualiseerde visie van christen-democraten kan vertegenwoordigen, zou ik de minister-president willen aanmoedigen de indruk weg te nemen dat het beleid van zijn kabinet liberaal is. Hij zou wat ons betreft zijn eigen christen-democratische visie wel meer expliciet mogen maken. Het zit er allemaal wel in bij wat hij zegt, maar het wordt niet zo begrepen. De stem is wel van Jakob, maar de handen zijn te veel die van Ezau.” Tijdens de algemene politieke beschouwingen van het jaar erna, op 16 november 2004, kwam Schuurman hierop terug door te ondersteunen „dat velen te-leurgesteld zijn in de inbreng van het CDA in het kabinetsbeleid. Waarom horen we het CDA zo weinig positie kiezen tegen het liberale klimaat van het huidige kabinet?”

Bij de algemene politieke beschouwingen van 2004 in de Tweede Kamer, gehouden in afwezigheid van de premier, had Rouvoet op dat moment reeds geconstateerd „dat het kabinet-Balkenende II er totnogtoe niet in slaagt om overtuigend invulling te geven aan de kernopdracht van een dienstbare overheid”. De eindbalans die Rouvoet twee jaar later opmaakte, verrast dan ook niet werkelijk. Ondanks steun voor een deel van de hervormingsagenda, had de CU volgens zijn zeggen „ook vaak moeten afhaken, omdat de menselijke maat zoek was, omdat de balans tussen eigen verantwoordelijkheid en solidariteit ontbrak of omdat daadkracht voorrang kreeg boven rechtvaardigheid.”

DOOYEWEERDIAANS?

Met de constatering dat er, met name ook vanuit het gezichtspunt van de CU, kritiek mogelijk was en is op het door de eerste drie kabinetten-Balkenende gevoerde beleid, is nog niet gezegd dat deze kritiek – en de mede daaruit voortvloeiende koersverlegging in het huidige coalitieakkoord en beleidsprogramma – ook per definitie Dooyeweerdiaans van karakter is. Wie de geschiedenis van de Dooyeweerdiaanse stroming binnen de ARP beziet, die overigens nooit veel voet aan de grond heeft gekregen,⁵ moet integendeel constateren dat de CU de schijn tegen heeft waar het gaat om

het Dooyeweerdiaanse gehalte van haar kritiek. Zo deelde deze stroming in de jaren vijftig in grote lijnen de bezwaren van de traditioneel-antirevolutionaire denkrichting tegen het modern-christelijke beleid van een gedeelte van de ARP-top, die het sociaal-economisch beleid van de kabinetten van de Brede Basis onder Willem Drees als een integraal onderdeel van ARP-beleid wenste te aanvaarden. In de jaren zestig behoorden verschillende vertegenwoordigers van de stroming tot de groep van verontruste antirevolutionairen (‘Verar’), die vonden dat bijvoorbeeld het radicaal-evangelische program van actie 1963 van de ARP in het teken stond van een relativisering van de antirevolutionaire beginselen naar tijd en omstandigheden.

Vanuit dit perspectief bezien kan het CDA als Dooyeweerdiaanse partij bij uitstek worden beschouwd, voorzover in de geschiedenis van deze partij vanaf het eerste begin de herijking van de verzorgingsstaat een rode draad heeft gevormd. Te wijzen valt op de nota, die Steenkamp in 1972 schreef voor de zogeheten Contactraad van ARP, CHU en KVP. In deze nota, getiteld *Op weg naar een verantwoordelijke*

maatschappij, deed de grondlegger van de fusiepartij een poging de aard van de problemen van de zeventiger jaren te schetsen en tot hun geestelijke wortel door te dringen. Daarbij zocht hij aansluiting bij het concept van de verantwoordelijke maatschappij, dat – als *responsible society* – in september 1948 door de eerste Assemblée van de Wereldraad van Kerken te Amsterdam was geformuleerd als een soort grondbeginsel van christelijke ethiek met betrekking tot de staatsinrichting. Een volgende belangrijke stap vormde het rapport *Gespreide verantwoordelijkheid* (1978) van de gezamenlijke wetenschappelijke instituten, waarin het antirevolutionaire beginsel van de soevereiniteit in eigen kring en het katholieke subsidiariteitsbeginsel werden samengebracht in het begrip ‘gespreide verantwoordelijkheid’. De lijn kan vervolgens zonder veel moeite worden doorgetrokken, van *Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij* (1983) en *Werkloosheid en crisis in onze samenleving* (1984), via *Nieuwe wegen, vaste waarden* (1995) en de diverse uitwerkingen daarvan, naar de hervormingsagenda van de eerste kabinetten-Balkenende.

Voor de CU geldt daarentegen dat de onder de eerste kabinetten-Balkenende gevaren christelijk-sociale koers pas relatief recent is ingeslagen. Zeker ten opzichte van de overheidsvisie van de rechtsvoorgangers GPV en RPF, lijkt deze koers bovendien – hoe inspirerend en potentieel wervend gelet op de recente verkiezingsuitslagen ook – niet zonder meer voor de hand liggend. Zo heeft het GPV volgens Kennedy geruime tijd geweigerd erin te berusten, dat de verzorgings-

DE CU HEEFT DE CHRISTELIJK-SOCIALE KOERS PAS RECENT INGESLAGEN

staat een natuurlijk onderdeel van het Nederlandse politieke landschap zou gaan uitmaken: „Langer dan de Antirevolutionaire partij verdedigde het de standpunten van Colijn. Het waarschuwde tegen de verleidingen van de welvaartsstaat en de neiging om steeds meer onder beheer van de staat te brengen wat er niet thuishoorde.”⁶ En in een doctoraalscriptie over de RPF uit 1985 werd nog gesproken over „de zeer beperkte taak die de RPF in het algemeen voor de overheid ziet weggelegd”.⁷

Een en ander neemt niet weg dat het feit dat beide christelijke partijen in één kabinet vertegenwoordigd zijn, blijkens coalitieakkoord en beleidsprogramma, tot een synergie heeft geleid die aan het kabinet-Balkenende IV als geheel, ondanks de eerdergenoemde smalle marges, een zeker hedendaags Dooyeweerdiaans profiel geeft. Dooyeweerdiaans is in de eerste plaats de aanhoudende aandacht die wordt gegeven aan de visie op de overheid als zodanig. Volgens Zwart verraden diens geschriften immers bepaalde ‘speciale voorliefdes’: ‘Zo heeft Dooyeweerd steeds een intense belangstelling aan de dag gelegd voor de staatsproblematiek. Over weinig onderwerpen heeft hij zoveel en met zoveel betrokkenheid geschreven als over het weerbarstige en van oudsher heftig omstreden staatsfenomeen.’⁸

Ook de uit met name pijler zes van coalitieakkoord en beleidsprogramma sprekende idee van de overheid als bondgenoot kan als Dooyeweerdiaans worden bestempeld, voorzover daaraan ten grondslag ligt de visie dat het bij de roeping van de overheid hoort een specifieke integrerende functie in de samenleving te vervullen.⁹ Ten aanzien van deze integrerende functie van de overheid hoeven de verschillen in opvatting tussen CDA en ChristenUnie – hoewel zoals gezien met name onder de eerste kabinetten-Balkenende duidelijk aan het licht gekomen – niet te worden overtrokken. Zo stelt Woldring in zijn studie over de politieke filosofie van de christen-democratie, dat „de normatieve kwalificatie van ‘publieke sociale rechtvaardigheid’ die aan de idee van de rechtsstaat haar motorische kracht geeft en die op velerlei terreinen moet worden bevorderd, de overheid van een rechtsstaat dynamiek en elan geeft en maakt tot een ambitieuze overheid”. Van zijn kant benadrukt Kuiper in de CU-publicatie *Dienstbare overheid*, dat de opvatting als zou christelijke politiek per definitie in socialistische stijl voor staatsinterventie kiezen onjuist is: „Deze opvatting verwacht het algemene *politieke doel* van christelijke politiek en de specifieke *taak van de overheid*.”

Een bijkomstig gevolg van deze synergie zou kunnen zijn dat het inhoudelijke stempel van de georganiseerde christelijke politiek op het gevoerde beleid wordt versterkt. Dit lijkt alleen al daarom van belang, omdat Nederland mede aan dit stempel uit het verleden zijn unieke democratievorm te danken heeft. Deze democratievorm, waarover in eigen land soms

OM ALVAST TE NOTEREN...

Op de studieconferentie van 12 januari 2008 zal het thema van dit essay verder worden uitgediept. De conferentie beoogt een vergelijking te trekken tussen de mens- en maatschappijvisies van Herman Dooyeweerd en die van het Kabinet Balkenende IV.

Mocht je interesse hebben om op de conferentie een paper over dit thema te presenteren, neem dan nu alvast contact op met Hillie van de Streek bij het CRW.

nogal tobberig wordt gedaan, ontvangt in het buitenland in toenemende mate erkenning. Zo eindigde Nederland als derde op de recentelijk door de *Economist* gepubliceerde wereldranglijst van democratieën, samengesteld aan de hand van zestig indicatoren. De Verenigde Naties beschouwen de Nederlandse pluriforme democratie bovendien als een model voor de wereld.

Mr. dr. H.-M.Th.D. ten Napel is universitair docent Staats- en Bestuursrecht aan de Universiteit Leiden

Dit essay is een bewerking van de lezing die de auteur heeft gegeven tijdens de Algemene Ledenvergadering van de Vereniging voor Reformatorische Wijsbegeerte op 21 april 2007.

EINDNOTEN

- ¹ Sytze Faber, *De wet van de koestal*, 2007
- ² *Kritische Darstellung der Staatslehre*, 1930
- ³ *Algemeene staatsleer*, 1937
- ⁴ *De crisis der humanistische staatsleer in het licht eener calvinistische kosmologie en kennisleer*, 1931
- ⁵ Zie George Harinck, Roel Kuiper en Peter Bak (red.), *De Antirevolutionaire Partij 1829-1980* (Hilversum: Verloren, 2001), waarin slechts twee verwijzingen naar Dooyeweerd voorkomen (waarvan een in het notenapparaat).
- ⁶ James Kennedy, ‘Het ontstaan van het Gereformeerd Politiek Verbond in een cultuur van vernieuwing’, in: George Harinck en Rienk Janssens (red.), *Het Amersfoorts congres van 1948* (Barneveld: De Vuurbaak, 1998) 13-27, aldaar 25.
- ⁷ Th. Haasdijk, *Woning gezocht. Een beschrijving van de Reformatorische Politieke Federatie*, Doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Leiden, juli 1985, p. 65.
- ⁸ J. Zwart, ‘De weerbarstige staat. Dooyeweerds zoektocht naar het juiste begrip van de staat’, in: H.G. Geertsema, J. Zwart, J. de Bruijn, J. van der Hoeven en A. Soeteman (red.), *Herman Dooyeweerd 1894-1977. Breedte en actualiteit van zijn filosofie* (Kampen: Kok 1994) 50-76, aldaar 50.
- ⁹ Vgl. Geert Jan Spijker, *State, Nation and Integration*, Master’s Thesis, Vrije Universiteit, in het bijzonder hoofdstuk 5 over ‘The integrating character of the state’s leading function’.